

Мана келнә төрмүдин тускар

„Хальмг уннә“ 57-ч номерәс экләд мана хальмг келнә зокалин туск чинртә ик күр-күндвр гарчана. Эн күүндвр эклсн—мана келнә тосхлтд кергтә берк-бачм төрмүд элвг болсна лавта темдг.

Сүл давсн олн джилин эрг-цд мана келнә тосхлт өбдән гарсмн биш, эн йовдлин му ашиг дардж, шинәс икәр гүдждрж, эврә келнә зокалг дигинь күдәдж, тогтадж авх зөвтәвдн.

Таньгчнин олн күч-көлсчрин дунд мана Коммунистическ партин гол төрмүд цәәлгврин көдлмшт мана бар ик чинртән лавта. Тер учрар, мана газетмүд, даругәс барлгдх литературин хуранггүс олнд медгдх, тодрха болн урн-сәәхн кел эдлх учрта. Күч-көлсч олнд эс медгдг, теднә уха-седкл эс авлдг болхла, мана барлгдсн үгин чинрн өбдән болшго.

Эн тускар сансан келхлә, мана келнә тосхлтд иим шишлн цөбкн төр бәәнә:

1. Хальмг келнә грамматикин фонетика гидг аңгинь диглхмн.

2. Талдан келнәс хальмг келнд орсн үгмүдин чик бичлгнә зокал тогтахмн.

3. Орсас хальмг келәр орчулгнә гол төрмүдинь диглхмн.

Ямаран ик байн келн болвчи олн-зүсн йилглтә (диалект-мүдтә) болдг юмн. Орс келн болхла, урдн кесг райодар двәрц-двәрцәр келгдг бәәсмн. Болв, ашдн орловск-курск диалект олна келнд тохрсн болдг, тер келәр орс алдр бичәчир нәрн-хурц произведеньсән бичсмн. Ном-сургүль тер келәр делгрснд, бүкл орс келн тегәд тер диалектәр негнд тохрсн болдг.

Мана хальмг келнд тиигдж йилгьрдг хойр ик диалект бәәнә. Эн хойр диалект дөрвд келн, торгүд келн хойр гидж йилгьрнә. Эн хойр диалект Китдин Синцзян гидг районд бас бәәнә. Болв, эн хойр диалект хоорндан өбрдшго хол гидж келжд болшго. Хоорндан иджл, иджләнсь йилгьлнь багь. Улгүрнь, „горвн“, „өвл“, гидж келнә; торгүд улс тер тустан—„гурвн“, „үвл“, гинә. Ахрар келхд, эн хойр диалектин йилгьврн хойр зүсн эгшг әс орулсна учр.

Алькн сәнб, алькн мув гидж зүткәд керг уга, минигяр болхла, дарук болх келнә тосхлтин конференцд эн тбрин туск нег лавта шиидвр гаргәд батлчкхмн. Торгүд диа-

лект олнд тодрха, тегәд хальмг барин келид эн диалект нургьлдж олзлгдджана. Тер юнг-ад гихлә, эн диалектин эгшг әс олзлгнә зокалн амр. Амрн, нег үгин эклцдн хату эгшг харгьхла, тер тиим эгшгүд мел дарандан харгнә (үлгүрн: „мордджана“, „мана—торгүдагбар, дөрвдә-гяр, урдн болхла,—„морд-джанә“, „манә“). Нег үгд зүсн эгшгүд әрхла (эс-гихлә хату—а, о, у; эс-гихлә джөблн—а, ө, ү) бичхд, бичкдүдт заахд амр.

Болв, дөрвд диалектин чинртә хамгн мана келнә зокалд икәр орх зөвтә. Дөрвд диалект бас ончта ном-эрдмин күлг болдж йовсмн. Мана нарт делкәд туургсн нәрн-келни үнтә эрдни,—„Джангьр“ Багь-Дөрвд келәр бигдсмн (лавлад келхд, Багь-Дөрвдә, Ик-Бухса Овлән Элә гидг берк джангьрчас соньсгд бичсмн).

Уунлә залгьлдсн, мана келнә хадвр болнәгшг әәсин туск (ахрар, хальмг келнә фонетикин туск) нег цөбкн үгм эн.

„Хальмг уннә“ 65-ч номерт Бадмин Дулахн, хальмг тод бичгин тускар бичдж. Ур Дулахн тод бичгин чинрт сән

үн өгәд, тер бичгин олзтә хамгинн тускар олн чик юм бичдж. Улгүрн, урдн „кө-дөлмөш“, „чиликү“ (чилх), „болодог“ (болдг) гидж бичгдг бәәсмн. Номт Зая-Пандитин тод бичг батрдж йовх цагт, хальмг улс тиигдж, мел ниилвр болгнд эгшг а орулдж келдг бәәсн болх зөвтә.

14-15-ч зун джимүдт хальмг келнд үгин ниилвр (слог) болгнд тодрха эгшг ә (гласный звук) бәәсн болх гидж тоолдж болхмн. Болв, келнә зокал, фонетикин зокал нег кевәр бәәдг юмн биш, цаг ирхлә, нег зокалн уурад, ормдн талдан зокал бүрдәд бәәдг зөвтә. Тегәд, „көдөл-мөш“ гидг үгин тодрха сүл хойр эгшгн, тодрха болдан уурхла, ода бидн „көдлмш“ гидж бичнәвдн. Болв, эн чик биш, минигяр болхла, тодрха биш эгшгинь эрк биш темдгхмн.

Тер дотран ур Дулахн чилгчнр чик бичлгнә нег „зүт-кәтә“ төр бәәхиг зааджана. Тер үг йорта, зуг невч дугута. Улгүрн: „күрн“, „арат“, „Балм“ гидж бичәтә үгмүдиг „күрнә“, „арата“, „Бадма“ гидж умшавлн, зуг чилгч үзг („а“ гихлә чик) бүклдән келгдхш, дуудсн цагт бүклдән тер соньсгдн,—гидж Ду-

лахн бичдж. „Бүклдән соньс-гддго“, тодрха биш ә (редуцированный гласный звук, неясный гласный) хальмг үг болгнд гилтә харгнә, тиигчкәд, үгин дунднчн, үгин сүүлд чигн бәәнә. „Бадма“ гитәд дуудхла, сүл эгшг „а“ болдж тодрхагбар соньсгднә „Церен“ гидж дуудхла дун-йовх, хойрдгч ниилвр тодрха „е“ („э“) гарч ирнә. „Хальмг“ гисн үгд нег эгшг „а“ темдгнәвдн, болв эн үг хойр ниилвр-ртә, хойр эгшг әәтә. Тодрха „а“, тодрха биш „ы“. Ниилвр-рәнн салгәд келхлә, лавта соньсгднә: „халь—мыг“ (хойрдгч ниилвр түргн (ахр) „ы“ бәәнә).

Эн түргн эгшг әәсиг эрк биш темдгхмн, эс темдгнәсн учрар олн зүсн буру йовлд харгәд, мана келнә тосхлтд ик гидг дарлт болад бәәх йовлдта.

„Хун“, „зан“, „цан“ гидг үгмүд сүл эгшг уаггяр бичгднә, тер зууран эн үгмүд сүл эгшгәсн көлтә, наадксан талдан зокалгагбар киискгднә (хөн—хөбнә, зуг хун—хунин). „Хальмг уннд“ (№58), Уршгта Туула“ гидг хөкрлггнд „Ти-гкя келәд, барс туулад до-кья өгнә“ гидж барлата бәәнә. „Туулады докья өгнә“ гисн болхла чик билә, сүүлин эгшг уаггяс көлтә барст туулдг гем ирсн болдж гарчана.

Мана хальмг келн моньгьл уньгта гурвн (моньгьл, хальмг, бурят) келнә негн. Наадк хойр төрл келид эгшг әәсн йир тодрха. Улгүрн: „хойр, гурбан, дурбән, үгәтәй мөдүү-лөл—нүүдые...“ хойр, гурвн, дөрвн, угтә зәньсиг...), „зөб-лән тэмдэг“ (джөблн темдг Эдү метәр халх-моньгьл келнд эгшг әс бас тиим кевәр темдгднә. Болв, мана келнә тодрха биш (түргн) эгшг мууггяр, лавта бишәр соньсгдгн, амринь хәәггәд, хойр-хн темдг авч болхмн. Шишлн ар эрднин тодрха биш йәәгьин темдг „ы“, өмн эрднин тодрха биш йәәгьин үзгн „ь“ болхла чик. Көдлмш гисн үгин иигдж бичсмн: көдл-мш“ („көдл“—глаголин зак-гч язин уньг деерн „мш“ гисн залгьвр ирджнә), „халь-м“, „ташм“, „зорхн“ гисн үгмүдиг „хальмыг“, „таш-мыг“, „зорхн“ гидж бичхмн; „кермн“, „сүүдр“, „зүркн“, „зүсн“, „мөрн“, „унн“ гисн үгмүд ним болх: „кермн“, „сүүдър“, „зүркьн“, „зүсьн“, „мөрьн“, „уньн“.

КИЧИКОВ А.